

Verborgene landschap

Twee wandelingen langs de archeologie in het centrum van Den Haag

Verborgen landschap

Twee wandelingen langs de archeologie in het centrum van Den Haag

Uitgave:

Gemeente Den Haag, Afdeling Archeologie & Natuur- en Milieueducatie

Tekst: Monique van Veen

Redactie: Julia Ran

Afbeeldingen:

Gemeente Den Haag, Archeologie & Natuur- en Milieueducatie,
tenzij anders vermeld

Den Haag, 2022

ISBN: 978-94-6067-351-1

Meer informatie over de archeologie van Den Haag vindt u
op onze website www.archeologie.denhaag.nl.

naar online kaart

Verborgen landschap

Twee wandelingen langs de archeologie
in het centrum van Den Haag

Verborgен landschap

Тве wandelingen langs de archeologie in het centrum van Den Haag

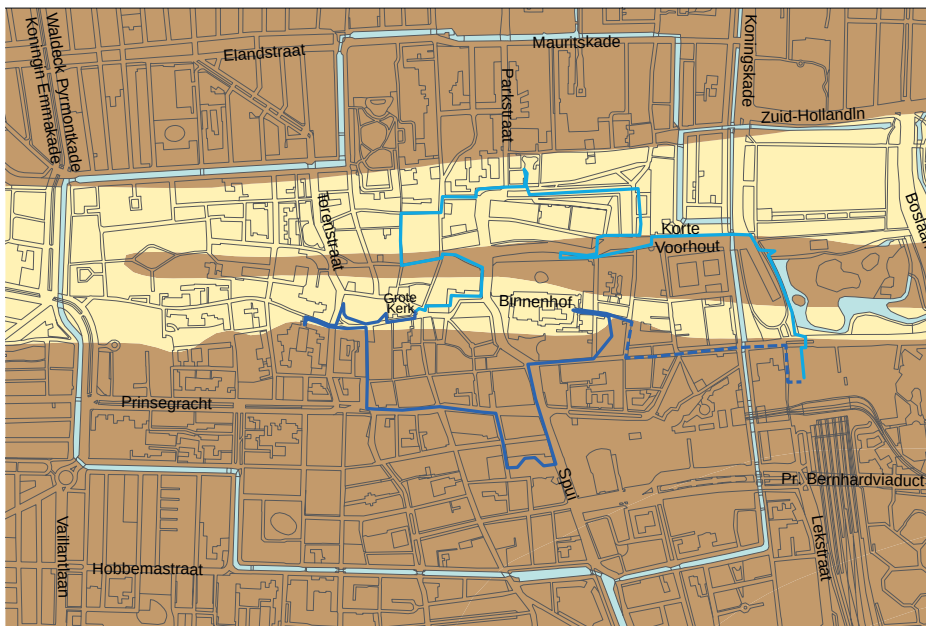
Inleiding

Het **verborgен landschap** van zand, veen en water en de gescheiden gebieden **hof en dorp** zijn de hoofdthema's van deze wandelingen, waarbij gebruik is gemaakt van een selectie van resultaten uit archeologische onderzoeken. Wandeling 1 begint bij Den Haag Centraal Station en eindigt bij tramhalte Gravenstraat (lengte 2,8 km, circa 1,5 uur). Daar begint wandeling 2, die eindigt op het Plein (lengte 2,3 km, circa 1 uur en een kwartier).

De ondergrond van een groot deel van Den Haag bestaat uit hoge en lage duinruggen en veenvlakten. In de binnenstad is het oude landschap uitgevlakt door verstuiwing, afgraving en ophoging en is vaak overbouwd. Het verborgen landschap geeft archeologen belangrijke informatie over de voormalige bewoners.

Vermoedelijk lagen de eerste prehistorische boerderijen op de overgangen van zand naar veen en stond het vee op de veenvlakten. Vanaf de middeleeuwen werden delen van het duin afgegraven om het meer geschikt te maken voor akkerbouw.

Het oude centrum van Den Haag heeft een bijzonder karakter vanwege het Binnenhof, dat rond 1230 is gestart met de vestiging van de graven van Holland. De bewoning die eerst uit enkele boerderijen bestond groeide onder invloed van het hof uit tot het dorp Die Haghe/Den Haag, dat weliswaar geen stadsrechten had maar wel stedelijke allure. Een andere bijzonderheid is de verdeling in een dorpsgebied en een hofgebied. Elk met een eigen ontwikkeling en ruimtelijk gescheiden door water en poorten.

De geologische kaart van de binnenstad. = duinrug, = veen op zand.
De twee wandelingen zijn er ook op aangegeven: — —

Kaart van Den Haag door Jacob van Deventer 1558 (Nationaal Archief).

- 1 Bij een opgraving in de Bierstraat werden schedelfragmenten van een damhert gevonden. Uit isotopenonderzoek is gebleken dat dit damhert uit Engeland komt. Het is waarschijnlijk een van de 100 damherten die door Maurits van Nassau zijn geïmporteerd.

Stadhouder Frederik Hendrik speelt het maliespel aan de rand van het huidige Malieveld, tekening door Adriaen van de Venne, 1621 (copyright Trustees British Museum).

De kop van zo'n hamer is gevonden bij een opgraving in de Bierstraat en van verschillende opgravingen zijn er houten ballen.

Wandeling 1

Start vanaf Den Haag CS, uitgang Rijnstraat. Ga rechtsaf naar de Bezuidenhoutseweg. Steek hier de zebra over naar de Koekamp.

- 1 Voor u ziet u het westelijke uiteinde van een groot groengebied: de Koekamp met daarachter het Malieveld en het Haagse Bos. De graven van Holland, die zich vanaf 1230 vestigden op het Binnenhof, gebruikten het Haagse Bos vooral als bron van brandstof (turf en hout) en bouw hout en als jachtgebied. Ze lieten het bos omheinen en bewaken.

De **Koekamp** is een omheind terrein waarbinnen damherten worden gehouden. Eind 16de eeuw was de wildstand sterk teruggelopen en werden er door stadhouder Maurits van Nassau damherten uit Engeland geïmporteerd die in het Haagse Bos werden uitgezet.

Het **Malieveld** kennen we tegenwoordig als terrein voor demonstraties en concerten. Eerder werd het voor militaire exercities gebruikt. Het dankt zijn naam aan de speelbaan voor het maliespel (spel met croquethamer en bal) die in de 17de eeuw aan de noordzijde van het veld lag. Aan het begin van de 80-jarige oorlog (1568-1648) was het Malieveld nog bebost, maar al gauw werd er gekapt om met het hout verdedigingswerken te bouwen. Er was een plan om de rest van Haagse Bos te verkopen voor de houtkap, om daarmee de oorlogskas te spekken. Het bestuur van Den Haag maakte bezwaar en was bereid fors te betalen in ruil voor de belofte dat het Haagse Bos nooit zou worden verkocht. Die belofte, de zogenaamde **Akte van Redemptie** werd door Willem van Oranje in 1576 ondertekend.

Door de al uitgevoerde kap dreigde het gebied te veranderen in een woestijn. Daarom werd er vanaf 1594 afgezand zodat de boomwortels dicht bij het grondwater kwamen te liggen. Er werden zandsloten gegraven om het zand per schip te kunnen afvoeren.

Ga naar het westen richting binnenstad. Steek via de zebra eerst de Koningskade over en stop op de Bosbrug over de Prinsessegracht.

2 Kaart van Den Haag door Bleau, 1649.

- 2 Den Haag kreeg geen stadsrechten en daarom ontbreekt een stadsmuur. Aan het begin van de 80-jarige oorlog trokken daarom rijke Hagenaars en de regeringsinstellingen weg, vooral naar Delft. De stad Delft heeft nog geopperd dat Den Haag onverdedigbaar was en daarom met de grond gelijk moest worden gemaakt. Den Haag werd ingenomen door de Spanjaarden en in 1574 veroverd door de Geuzen. De rijke burgers en het bestuur kwamen terug en stadhouder Maurits van Nassau vestigde zich op het Binnenhof. Het probleem van de verdediging tegen de Spanjaarden bleef; een cirkelvormige linie van verdedigingswerken met muren en poorten was te duur. Onder Maurits werd er in het begin van de 17de eeuw begonnen met de aanleg van een grachtengordel met ophaalbruggen als verdediging. Men maakte ook gebruik van bestaande sloten waaronder de zandsloten.

Vervolg de weg verder over het Korte Voorhout tot de hoek met het Lange Voorhout en steek het Korte Voorhout over.

- 3 Ter hoogte van Korte Voorhout 3 (Koninklijke schouwburg) was het Korte Voorhout afgesloten door de Bospoort- de toegang tot het Haagse Bos. De bosbewaker woonde ernaast. We zijn nu in het hofgebied, een grote zone rond het Binnenhof met eigen rechtspraak en vestigingsbeleid. Het dorp Die Haghe kon vanwege de ligging van het hofgebied alleen naar de zuid- en westkant uitbreiden.

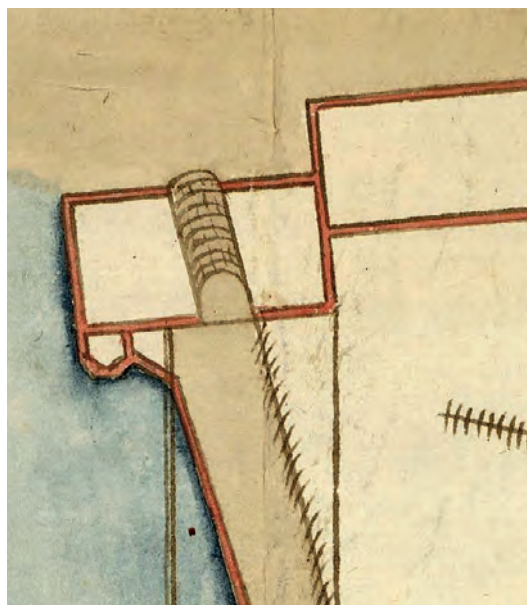
Steek de Lange Houtstraat over naar het Tournooiveld.

- 4 De bebouwing aan het Tournooiveld staat op de rand van de plek waar in de middeleeuwen de moestuinen van de graaf lagen. Een deel van de tuinen werd opgeofferd voor de schutterijen die met pijl en boog konden oefenen op doelen. Enkele gebouwen herinneren nog aan de schutterijen: de voormalige St. Jorisdoelen (Tournooiveld 5) en het Nieuwe Doelengebouw van de St. Sebastiaanschutterij, nu het Haags Historisch Museum (op de hoek met de Korte Vijverberg). Tijdens de schuttersfeesten werd met de boog geschoten op namaakvogels op palen op het toernooiveld.

5

Funderingen van de Oude Doelenpoort, 2012. De poort gaf toegang tot een weg naar de achteringang van het Binnenhof.

Detail van het ontwerp van de Korte Vijverberg met de Oude Doelenpoort die daarvoor moest wijken (*Nationaal Archief*).

6

Afbraak en herbouw met op de achtergrond de gerestaureerde grafelijke zalen, 1913 (*Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed*).

Haags Jantje.

Steek via het Tournooiveld de Korte Vijverberg over naar de hoek van de Hofvijver.

5

Het Binnenhof was omgeven door dubbele grachten en de Hofvijver. Het vermoeden is dat een natuurlijk duinvennetje waarin veen werd gevormd de basis was voor de veel grotere vijver met ommuringen die rond 1345-1352 is aangelegd. Op de hoek is een verlaagd gedeelte waar de paarden verkoeling konden zoeken in het water.

In 1633 is deze hoek grondig veranderd vanwege de aanleg van de Korte Vijverberg. De Oude Doelenpoort van de schutterij werd gesloopt en de schutters kregen een nieuw gebouw (Haags Historisch Museum).

Ga door over het schelpenpad langs de Hofvijver tot het standbeeld van Haags Jantje.

6

De weg hiernaast, de Lange Vijverberg, ligt hoger dan het schelpenpad. Die hoogte is ontstaan door de ophoging met grond die vrijkwam bij het graven van de vijver (vandaar de "berg"). Het was lange tijd een wandelgebied dat met een slagboom en palen werd afgeschermd voor wagenverkeer. Wagens die vanuit Den Haag naar Leiden reden moesten via de straat erachter- de Hoge Nieuwstraat.

Bij het standbeeld is een uitleg over de gebouwen van het Binnenhof te vinden. De bebouwing van het Binnenhof langs de vijverzijde is eind 19de/begin 20ste eeuw deels afgebroken, deels voorzien van nieuwe gevels. In de gebouwen zelf zijn nog wel originele delen. Dat geldt ook voor de voormalige Hofkapel waarin onder andere hertog Albrecht van Beieren en zijn eerste vrouw Margaretha von Brieg en hun kleindochter Jacoba van Beieren zijn begraven.

Ga terug, steek de Lange Vijverberg over en maak een oversteek over het Voorhout naar het monument voor Karel Bernard van Saksen-Weimar dat verscholen staat tussen de bomen.

7

Hier werd in 1991 bij werkzaamheden op 1,5 meter diepte een bodem uit de bronstijd zichtbaar (ongeveer 1300 jaar voor Chr).

8

Huis van Bentinck aan het Voorhout, 1751.
Paulus Constantijn La Fargue (*Rijksmuseum Amsterdam*).

Maar heel zelden wordt een voorwerp opgegraven dat zo sterk naar zijn vorige eigenaar verwijst. Deze wijnfles is speciaal voor de eigenaar van het Lange Voorhout 7 gemaakt. Sinds 1697 was Hans Willem Bentinck opgenomen in de exclusieve Orde van de Kousenband.

Op het zegel staat het familiewapen van Bentinck omringd door het devies van de orde van de Kousenband: HONI. SOIJT. QUIJ. Y. PENSE. ('wee hem die er kwaad van spreekt').

7

Het Voorhout was in de prehistorie een golvend duinlandschap met in de laagtes humusrijke bodems die geschikt waren als akker. Door verstuiwingen zijn die laagtes met zand opgevuld en niet meer herkenbaar. Tot in de 14de eeuw werd het Voorhout nog omschreven als de wildernis van de graaf. De contouren van de bebouwing zijn in de 15de eeuw ontstaan en tot in de 16de eeuw mochten er ook schapen lopen.

Keizer Karel V liet hier in 1536 vier rijen lindebomen planten, waartussen niet mocht worden gereden. Net als op de Vijverberg waren hier regels waar werd gereden en waar gewandeld. De adel vestigde zich hier graag, dicht bij het Binnenhof. Hun stadskasteeltjes en grote huizen werden vervangen door steeds modernere huizen en paleizen.

Ga vanaf het monument rechtdoor naar het Escher museum/het Paleis Voorhout, de voormalige residentie van koning-moeder Emma. Steek hier over en ga verder over het centrale schelpenpad richting het westen tot Lange Voorhout 7 (naast Diligentia).

8

De adel en hoge ambtenaren en hun families amuseerden zich in de 17de en 18de eeuw met het rondjes rijden in de koets en flaneren. Ze richtten hun huizen in met kostbaarheden en waren de eersten die zich Chinees porselein, Italiaanse faïence en glaswerk dat naar Venetiaanse mode was gemaakt konden veroorloven.

Lange Voorhout 7 was het stadspaleis van Hans Willem Bentinck, graaf van Portland etc. Deze Hans Willem Bentinck was een vertrouweling van stadhouder-koning Willem III. Van de oorspronkelijke ornamentele gevel is niets meer over.

Archeologische vondsten van de opgraving achter Lange Voorhout 8. Chinees porselein, 1625-1675 en beeldje van Delftse faïence, rond 1700.

Ga naar de noordzijde, naar de poort aan de overkant, Lange Voorhout 2-8.

- 9 Reconstructie van het Dominicanenklooster, maquette Museon en Omniversum, Den Haag.

Muur van de refter van het klooster (foto: Jurriaan Brobbel).

Van het dubbelgrafmonument voor Lodewijk van Beieren (bastaard van graaf Willem VI) en zijn vrouw Eleonora van Floyon dat in de kerk stond zijn brokstukken gevonden tijdens de opgravingen op het kloosterterrein in 1994-1995.

- 9 Hier werd vanaf ongeveer 1400 het klooster van de Dominicanen gebouwd. Daarvan rest nu nog de Kloosterkerk en een muur van de eetzaal (refter). De graven van Holland begunstigen dit klooster. Niet alleen met land en geld, de monniken hadden ook het recht op de vis uit de Hofvijver. In de kerk werden in de 15de eeuw leden van het gravenhuis en verwanten begraven. De kloosterbebouwing is verdwenen door sloop en nieuwbouw. Een beperkt deel kon in 1994/95 worden opgegraven.

Als de poort naast het Pageshuis (nr. 6) open is, kunt u langs het koor van de kerk naar links lopen waar nog een restant staat van de refter (eetzaal) van het klooster.

Het Pageshuis was vanaf 1747 een opleidingsinternaat voor de pages van de stadhouders, maar het is gebouwd als ambtswoning voor de geschutgieter. Na de opheffing van de kloosters in 1574 werd het koor van de kerk ingericht voor het maken van kanonnen en de rest als paardenstal. De 80-jarige oorlog was nog in gang en er was een dringende behoefte aan zwaar geschut. Het schip van de kerk werd vanaf 1617 gebruikt voor protestante erediensten.

Steek de Parkstraat over naar de Kneuterdijk, maar kijk eerst de Parkstraat af.

- 10 In de Parkstraat ziet u de noordelijke helling van de duinrug waar het Lange Voorhout op ligt.

Op de hoek van de Parkstraat en de Kneuterdijk 22 stond in de late middeleeuwen een stadskasteel van de heren van Wassenaar. Ook op de zuidelijke hoek van Kneuterdijk en Heulstraat stond een stadskasteel.

Ga na het gebouw van de Raad van State in de hoek van de Kneuterdijk rechtsaf de Heulstraat in en dan linksaf naar het Noordeinde.

11

Archeologen staan in de zuidelijke arm van de Haagse Beek. De beek werd gebruikt voor het illegaal lozen van afval.

11

Het Noordeinde is een schakel in de verbinding in de route tussen Delft en Scheveningen.

Het is ook de grens van het hofgebied en het dorp. Die grens werd gevormd door een gegraven watergang die deels voor en deels onder de huizen met de oneven huisnummers liep en waardoor water uit het duingebied werd aangevoerd naar het Binnenhof. De Haagse Beek zou uiteindelijk water vanuit Kijkduin gaan aanvoeren. Via de Plaats (waar we straks langskomen, nr. 15) stroomde er water in de Hofvijver en wat zuidelijker takte een tweede arm af via het Achterom naar de buitenste hofgracht. De zuidelijke arm is afgebeeld op de kaart van Den Haag in 1558 (bij de inleiding).

Sla op het Noordeinde bij de eerste straat rechtsaf en loop door de Molenstraat tot aan de Koningspoort.

12

Deze poort gaf toegang tot de achterzijde van panden aan de Molenstraat en het Noordeinde. In de middeleeuwen was hier het pad naar de hennep-tuinen en de weiden van het St. Nicolaasgasthuis. De koeien leverden melk voor de zieken. Nu zijn hier de tuinen van paleis Noordeinde.

Ga linksaf de Oude Molstraat in en dan linksaf de Papestraat in.

13

In de kern van het dorp waren de huiserven kleiner dan die in het hofgebied. De bewoners betaalden slechts een kleine vergoeding aan de graaf. In de Oude Molstraat zijn diverse panden met een kern die teruggaat tot de 14de - 16de eeuw.

De Papestraat is in de reconstructie van de nederzetting rond 1230 een van de hoofdwegen waarlangs boerderijen hebben gestaan. De reconstructie gaat uit van centraal gelegen akkerland waarbij de duinen deels zijn afgegraven om dichtbij het grondwater te komen- de geestgronden (zie kaartje).

In latere tijd kreeg de Papestraat een rol als zijstraat van de belangrijke Hoogstraat. Zowel in de Papestraat als in de volgende zijstraat van de Hoogstraat, de Annastraat, waren er percelen die via de kelders met elkaar verbonden waren. Geen onderaardse gang, maar wel iets wat er op lijkt!

13

Reconstructie geestnederzetting.

Opgraving Annastraat, kelder die ooit in verbinding stond met een kelder in de Hoogstraat.

14

De Gevangenpoort gezien in de richting van de Plaats met de bebouwing langs de vijver, 1910 (Haags Gemeentearchief).

15

In het Valkhuiscomplex zijn ook twee leeuwenbotten gevonden. Het gaat om een voorpoot van een jonge leeuw. Een unieke vondst, want het zijn de eerste (en daarmee ook de oudste) resten van leeuwen in Nederland die bij opgravingen zijn gevonden. Uit historisch onderzoek blijkt dat er tussen 1344 en 1358 leeuwen werden gehouden op het Buitenhof (foto: Jurriaan Brobbel).

Opgegraven honden, Valkhuiscomplex.

Loop door naar de Hoogstraat en steek die schuin links over naar de Plaats tot de Gevangenpoort.

14

Via de Plaats takt de Haagse Beek af naar de Hofvijver.

De Plaats is een driehoekig plein, een soort ontmoetingsgebied van dorp en hof met voorheen uitzicht op een schavot op de kop van de Lange Vijverberg (het Groene Zoodje). De Gevangenpoort was de belangrijkste toegang tot het grafelijk hof, via het Buitenhof naar het Binnenhof. De huidige poort dateert uit 1370, maar in 1280 moet er al een poort zijn geweest. Samen met het cellencomplex was het een gevangenis voor het Hof van Holland. In de 16de eeuw zijn de poortdeuren eruit gehaald. In 1923 werd een verkeersweg naast de poort aangelegd waarvoor de huizen tussen de poort en de vijver moesten wijken.

Loop door de poort naar Buitenhof nr. 38.

15

Het Buitenhof was het belangrijkste voorterrein van het Binnenhof en werd omsloten door de Gevangenpoort en de twee armen van de Haagse Beek. Er stonden in de middeleeuwen boetes op het illegaal oversteken van die sloten. Het Buitenhof was de plek voor de boerderij met hooibergen, stallen, het valkhuis met hondenhuis, het leeuwenhuis en een aantal werkplaatsen van het hof. Achter Buitenhof 34 en 38 zijn sporen opgegraven van het valkhuis en de paardenstallen van de stadhouder. Op de binnenplaats zijn tientallen (jacht-) honden begraven. Er zijn resten gevonden van slechtvalk en torenvalk, onderdeeljes van hun tuigjes en botten van de voorpoot van een jonge leeuw uit het midden van de 14de eeuw.

We verlaten nu het hofgebied en gaan weer naar het dorp.

Niet via Gravenstraat (de brede doorbraak uit 1861), maar via het smalle straatje rechts van Maison de Bonneterie (Halstraat). Ga daar meteen weer links de Hoogstraat in, tot vlak voor de andere kant van dit gebouw.

- 16 Den Haag in 1570, C. Elandts, 1663 (*Haags Historisch Museum*).
 Rechts het markterrein met de vleeshal (40), het St. Nicolaasgasthuis (18),
 St. Nicolaaskapel (17), raadhuis (4), de St. Jacobskerk (8).
 Links het Agnietenklooster (12) en het huis van Assendelft (linksonder).

Gasthuis op het schilderij De zeven werken van barmhartigheid, circa 1510
 (*Rijksmuseum Twenthe*).

- 16 Hier in de Hoogstraat met over de kruising de overgang naar de Venestraat
 (van zand naar veen!) staan we -net als vroeger- in de drukte van winkelend
 publiek. Hier waren in de middeleeuwen de levensmiddelenmarkten,
 waaronder de vismarkt, het St. Nicolaasgasthuis met de waag en verkoop
 van wollen stoffen, de vleeshal, het korenhuis en een openbare waterpomp.
 De noord-zuidroute (Noordeinde-Hoogstraat-Venestraat-Wagenstraat)
 sloot hier aan op de route naar het westen die over de hoogste delen van de
 duinrug gaat.

Steek over naar het veelkleurige winkelcomplex.

- 17 Hier stond de kapel van het St. Nicolaasgasthuis. Het gasthuis, dat in de 14^{de}
 eeuw door de graven van Holland is gesticht, stond aan de overkant van
 de straat (naast het Goude Hooft). Reizigers en onbemiddelde Hagenaars
 werden hier verzorgd; daarnaast konden vermogende mensen zich inkopen
 als kostgangers.

Pispotten uit het St. Nicolaasgasthuis,
 15de eeuw (foto: *Olav Odé*).

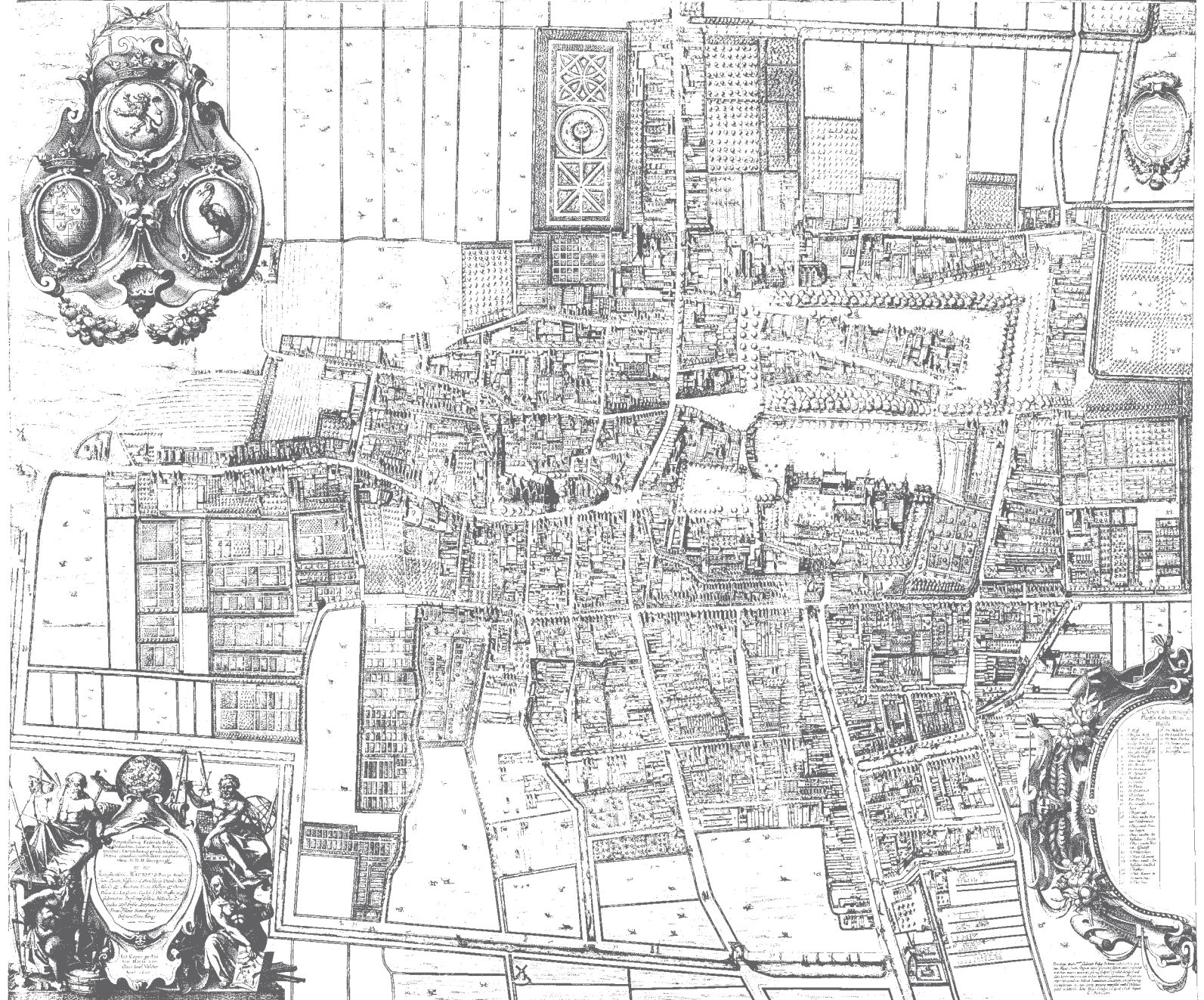
Linnen verband uit een afvalkuil van het
 gasthuis (foto: *Olav Odé*).

Dit is het einde van wandeling 1

Met de tram (halte Gravenstraat) kunt u teruggaan naar
 Den Haag Centraal Station (richting Wateringen).

Of ga vanaf hier door met wandeling 2

HAGA-COMITIS CELEBERRIMI TOTIUS EUROPAE MUNICIPIY TYPUS.

Kaart van Den Haag uit 1616 door
Cornelis Bos en Jurifaes Jacobsz van
Harn.
Ondanks de lichte vertekening is dit
een zeer nauwkeurige kaart van
Den Haag.

19 Het veldonderzoek in 2017 vond vaak onder moeilijke omstandigheden plaats.

Wandeling 2- start bij tramhalte Gravenstraat

Loop via de Dagelijkse Groenmarkt naar het westen tot het Oude Raadhuis.

- 18 Het renaissance raadhuis is gebouwd in 1564 en in de 18de eeuw uitgebreid. Hier stond voorheen het stadskaasteel van de machtige heren van Brederode. Tegen het einde van de 14de eeuw is het huis in beslag genomen door de hertog Albrecht van Beieren vanwege de rol van een van de heren van Brederode in de moord op zijn maîtresse Aleida van Poelgeest en zijn hofmeester Willem de Cuser. Het werd gegeven aan het dorp om te gebruiken als het “Dorpshuys van Der Hage”.

Wandel vanaf het Oude Raadhuis naar de kerktoren van de Grote- of St. Jacobskerk.

- 19 De kerk is op het hoogste deel van de duinrug gebouwd. In de ondergrond zijn bij opgravingen sporen van prehistorische akkers gevonden (van ongeveer 500 jaar voor Chr. tot het begin van de jaartelling).

De eerste kerk was klein en vermoedelijk van hout. In de 14de eeuw werd met steun van de graven van Holland een grote parochiekerk gebouwd die nog een aantal keren is uitgebreid. We lopen nu eigenlijk over een kerkhof, ook al is er niets meer wat daaraan herinnert. Onder de straatstenen liggen de resten van tienduizenden arme Hagenaars die hier voor 1681 zijn begraven.

Het interieur van de kerk is zeer interessant en vanaf de kerktoren heeft u een schitterend uitzicht over Den Haag. Kijk op www.grote-kerk.nl naar de mogelijkheden. Publicaties van archeologisch onderzoek vindt u op www.archeologie.denhaag.nl

Ga verder naar de Riviervismarkt en steek daar over naar het Westeinde, tot huisnummer 9a-15h.

20

Westeinde 9a-15h, locatie van het Agnietenklooster.

Opgraving van het nonnenkerkhof.

20

Als u bij het oversteken richting het Ibis hotel kijkt, ziet u de zuidhelling van de duinrug. Het Westeinde volgt dezelfde duinrug waar het Binnenhof en de Grote Kerk op zijn gebouwd en is een belangrijke weg in de reconstructie van de geestnederzetting. Het vervolg loopt via Loosduinen tot Monster en 's-Gravenzande. Ten noorden van het Westeinde heeft nog lang een onontgonnen duingebied gelegen.

Aan het Westeinde stonden in de late middeleeuwen onder andere twee vrouwenkloosters en een stadskasteel. Bij het Agnietenklooster is archeologisch onderzoek gedaan, waarbij een deel van het nonnenkerkhof en resten van de tuinen en afval zijn opgegraven. De kelder van het hoofdgebouw is nog uit de kloostertijd. Zie het schilderij van Elandts (wandelingstop 16).

Loop verder tot Westeinde 12- Spaansche Hof.

21

Achter de poort van het Spaansche Hof staat nu een kerk. Eerder stond hier het huis (stadskasteel) van de familie Van Assendelft. Zie ook op het schilderij van Elandts linksonder.

Rechts van de kerk is een poortje waar u kunt zien hoe laag de aangelegde tuinen en bebouwing in het veen liggen ten opzichte van de duinrug (Westeinde).

Keer hier om en ga terug naar de Riviervismarkt. Sla bij de Visbanken rechtsaf de Schoolstraat in.

22

Visbanken, Den Haag, P.C. La Fargue, 1778 (*Haags Gemeentearchief*).

23

Spintol, kloosterterrein Grote Markt.

22

Vis speelde vroeger veel meer dan nu een rol in het voedselpatroon. Op vastendagen mocht men geen vlees eten maar wel vis. De vangst van de Scheveningse vissers werd in Den Haag verhandeld en deels verder getransporteerd. Uit de voedselresten die bij archeologisch onderzoek worden gevonden, blijkt dat er in Den Haag naar verhouding veel zeevis werd gegeten.

De kerk kreeg in de middeleeuwen het recht op de inkomsten van de vismarkt in handen. De vismarkt werd toen verplaatst van de omgeving van de Hoogstraat naar de zuidzijde van de kerk en in 1591 verhuisde de zeevismarkt naar de Visbanken (tot 1938). Die markt werd schoongehouden door gekortwiekte ooievaars. Zeker vanaf 1539 is de ooievaar een symbool voor Den Haag. Maar ook daarvoor werden de gelukbrengende vogels gelokt met nesten op de hoogste gebouwen van hof en dorp.

Loop van de Schoolstraat naar het begin van de Grote Markt.

23

U kruist de Vlamingstraat-Spuistraat, onderdeel van een belangrijke oost-west route. Tot ongeveer 1360 lag hier de zuidgrens van de bebouwde kom. De Grote Markt staat nu vol terrassen, maar was vanaf 1614 een marktterrein met bebouwing aan de noordzijde en daarvoor een kloosterterrein. In de 17de eeuw ontwikkelde dit gebied zich economisch door de aanleg van de Prinsegracht die verbonden werd met het Westland via de Loosduinsevaart, voor de aanvoer van groente en zuivel. De markt werd na afbraak van het blok huizen aan de noordzijde verder uitgebreid en werd de Grote Markt. Voor het sterk groeiende Den Haag kwamen er markthallen zoals de Boterwaag en het Korenhuis en markten voor koeien, varkens en kleinvee.

De Prinsegracht werd gedempt en er kwam een brede verkeersweg (de Grote Marktstraat) waarvoor huizen moesten wijken. De meest recente verkeersontwikkeling is de tramtunnel.

Ga naar de ingang van het ondergrondse tramstation Grote Markt en neem de lift meteen links of de trappen naar perron 2 en sla linksaf.

24

De archeologische vloer (foto: Jurriaan Brobbel).

25

De lakenramen met de opgespannen wollen stoffen zijn herkenbaar aan de rode, zwarte en witte vlakken. Detail van Den Haag in 1570 door C. Elandts, 1663 (Haags Historisch Museum).

Haags lakenloodje, keurmerk dat aan wollen stoffen (laken) werd bevestigd. Opgraving St. Jacobsstraat.

24

Op de parketvloer op het perron is te zien hoe de tramtunnel ligt ten opzichte van de bebouwing in 1616. Er is een kleine tentoonstelling met archeologische vondsten in de vloer met een toelichting op de muur.

Verlaat het station en loop over de Grote Marktstraat tot de Bijenkorf/Hema. Ondertussen passeert u straten met namen die verwijzen naar de lakenindustrie en transport.

25

De Grote Marktstraat is een 20ste-eeuwse verkeersweg. Aan de namen van de straten die worden doorsneden, de Raamstraat en Achterraamstraat, lezen we af dat dit gebied een functie had in de lakennijverheid. Op de ramen (houten rekken) werden de gewezen en geverfde wollen stoffen (laken) opgerekt. De Haagse lakenproductie was vanaf eind 14de eeuw tot in de 16de eeuw omvangrijk. Er werd zelfs aan het hof geleverd en geëxporteerd tot in de Baltische staten. In de 16de eeuw ging de lakennijverheid aan concurrentie ten onder. De Wagenstraat was een belangrijke verbinding voor het vervoer (naar Rijswijk en Delft).

Tegenover de Bijenkorf is voorafgaande aan de bouw van een nieuw winkelcomplex archeologisch onderzoek gedaan. Hier was goed te zien dat in de 18de eeuw de bebouwing in deze wijk verdichtte. In de tuin achter een huis werd een rijtje hofjeswoningen langs een steeg gebouwd, elk met een oppervlak van 19 m² verdeeld over twee kamers.

Opgraving ten noorden van de Grote Marktstraat.

26

De beschoeiing van de Voldersgracht bij een archeologisch onderzoek in 2004.

Ga bij de Hema rechtsaf de Voldersgracht op.

26

De Voldersgracht werd gebruikt door de volders. Vollen is het laten vervilten van wollen stoffen in kuipen met urine en zogenaamde vollersaarde. Deze stoffen kwamen door het uitspoelen in de gracht terecht. In 1615 werd de sterk vervuilde gracht gedempt en opgevuld met zand en stadsafval.

Tussen het stadsafval in de Voldersgracht lagen fraai gedecoreerde borden uit Duitsland.

Vervolg de Voldersgracht en steek de Gedempte Gracht over naar de Bezemstraat tot het Joods Monument.

27

Overall in de binnenstad kon men op minder dan 2,5 m diepte drinkwater putten. Waterputten die door het veen werden ingegraven tot in het zand daaronder, werden omgeven door een laag schoon zand om te voorkomen dat de smaak van het water zou bederven.

27

De (Gedempte) Gracht met de weg erlangs was rond 1400 de zuidgrens van het dorp.

Ook hier stonden, achter de woningen in de straat, vele rijen hofjeswoningen met slechte sanitaire toestanden. Vanaf het einde van de 17de eeuw woonden er joodse Hagenaars -die wortels hadden in Oost-Europa- met andere eveneens arme Hagenaars; tot de razzia's in 1942 en 1943 daar een gruwelijk einde aan maakten.

De onderkant van de waterput is vaak gemaakt van afgedankte tonnen.

Ga het kerkhof van de Nieuwe Kerk op (tot 20.00 uur), loop links om de kerk naar de voorzijde naar het Spui en kijk terug.

Bij de opgraving achter Spui 167-171 werden afgedankte molenstenen van een paardenmolen gevonden.

Voor de bouw van de Nieuwe Kerk in 1649-56 werd een arbeiderswijkje gesloopt. De grond is hier opgehoogd vanwege het gebruik als kerkhof. Het Spui is een gedempte waterweg die sinds 1345 het Binnenhof en het dorp verbond met de Vliet en daarmee met Leiden en Delft. Dit was de belangrijkste route voor goederen en personen. Het Spui was een grote binnenhaven die eind 16de eeuw werd uitgebreid met dwarsgrachten aan de oostzijde. Achter het rijtje historische panden naast de kerk stond in de late 18de eeuw tot 1839 een paardenmolen voor het malen van verfstoffen en ingrediënten van cement.

Tegenover de Nieuwe kerk lag de Turfmarkt en de Houtmarkt. Tekening W. Esser, 1820 (*Haags Gemeentearchief*).

Ga langs de historische panden aan het Spui en steek de Gedempte Gracht en de Grote Marktstraat over.

29

De huizen aan het Spui zijn op het veen gebouwd. Als er zuurstof bij veen komt wordt het donkerbruin. Onderin ziet u nog niet-geoxideerd bosveen.

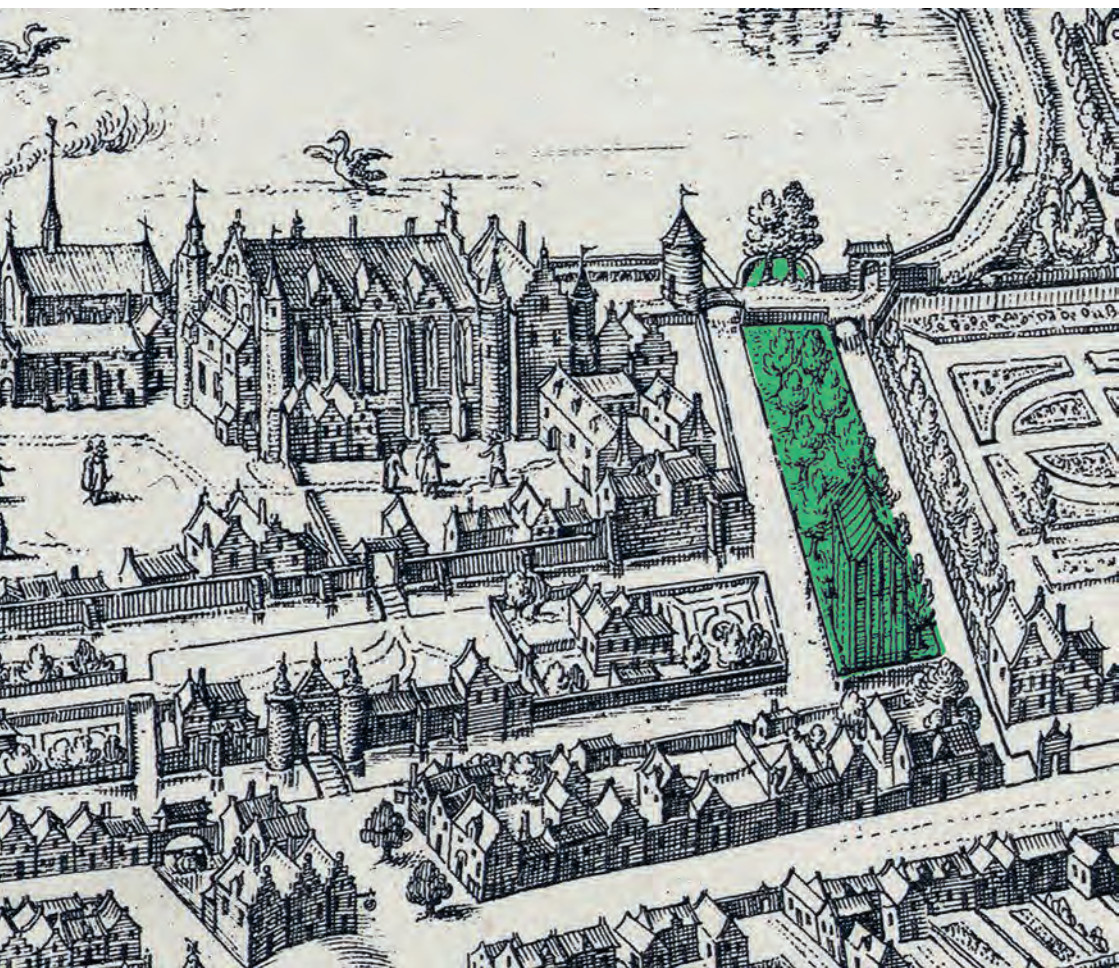
29

Hoe dichterbij het Binnenhof, hoe ouder de bebouwing langs het Spui was. Voorafgaand aan de bouw van het pand op de hoek aan de overzijde van het Spui werden resten gevonden van een huis dat bijzonder is, omdat het al rond 1400 compleet in baksteen is gebouwd, inclusief beerkelders (reservoirs voor ontlasting en afval).

De bewoners uit de eerste helft van de 17de eeuw bezaten een serie roemerglazen die ze waarschijnlijk zelf hebben gegraveerd met de heilwens voor de stadhouders van het huis van Oranje 'Vive la branche d'Orange'.

Loop verder tot de Spuistraat, steek het Spui over naar de Lange Poten en ga via het Plein linksaf naar het Mauritshuis.

30 Uitsnede uit een kaart van Den Haag in 1597 door De Geyn, in groen: de reigerij.

30 Via de Lange Poten gaan we van het dorpsgebied naar het hofgebied. Aan de noordelijke kant van de Poten (het poten van boompjes) lagen grafelijke boomkwekerijen en een reigerkwekerij (voor de consumptie en voor de reigerjacht). De eerste zijstraat is de Bagijnestraat, een mooi middeleeuws steegje dat een restant is van het vrouwenklooster Maria in St. Galilea.

Het Plein was in de middeleeuwen onderdeel van een grote moestuin voor de graaf en later een siertuin van de stadhouder.

Het Mauritshuis uit 1644 is het voormalige stadspaleis van graaf Johan Maurits van Nassau Siegen en sinds 1822 een museum.

Voor het Mauritshuis lag tussen 1638 en 1808 een ondergrondse tunnel waardoor men ongezien van het voorplein onder de straat door naar de overtuin kon komen. In 1808 is de tunnel vanwege bouwvalligheid gesloopt.

Tussen het Mauritshuis en het torentje van de minister-president is een stukje van de hofgracht te zien. De rest van de binnenste hofgracht is gedempt, maar het water zal aan de westzijde van het Binnenhof (dus aan de andere kant) weer worden teruggebracht.

Loop het Binnenhof op. De toegang is vanwege de renovatie beperkt. De afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag begeleidt de grondwerkzaamheden. Met wat geluk is het achterste deel van het Binnenhof toegankelijk.

Links een gebouw uit 1330 (van graaf Willem III). Dit is gebouwd tegen een gebouw met torens uit ongeveer 1250 (van graaf Willem II).

De imposante Grote- of Ridderzaal van Floris V is voor 1296 is gebouwd met gebruikmaking van de kelder van de oudste bouwphase van het complex (rond 1230, Floris IV). Graaf, gravin en hun volwassen kinderen hadden allemaal eigen huishoudens met bijbehorende woonruimten. In de Ridderzaal werd niet gewoond, die was voor representatieve doeleinden. De woonkwartieren lagen erachter en ernaast. In de loop van de eeuwen werd er steeds meer gebouwd voor bewoning, bestuur en rechtspraak. Na de renovatie zijn er weer mogelijkheden om rondleidingen op het Binnenhof te volgen (zie de website Prodemos.nl).

Archeologisch onderzoek tijdens de renovatie.

Ga terug naar het Plein naar huisnummer 23.

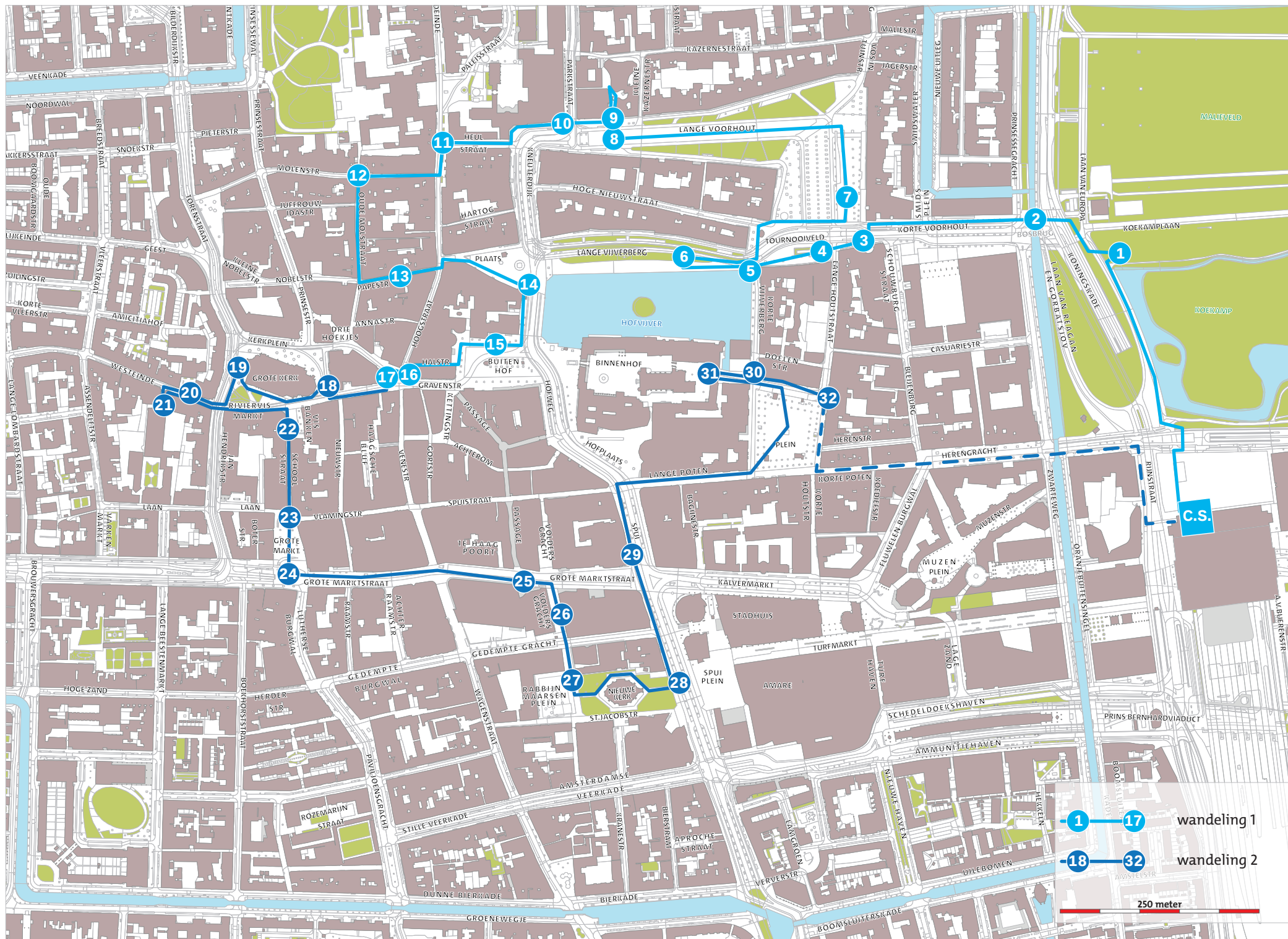
- 32 Werkzaamheden achter Plein 23 in 2002. De betonpalen zijn restanten van de bovengrondse bunker van nazikopstuk Seyss-Inquart die via een gang vanuit het souterrain kon worden bereikt.

32 Midden 17de eeuw werd het Plein een openbare wandelruimte, omzoomd met bomen en stadspaleizen en logementen van de vertegenwoordigers van de steden in de Staten van Holland. Op de Noordoosthoek van het Plein staat het voormalige 18de-eeuwse logement van Amsterdam (huisnummer 23, herkenbaar aan het wapen bovenop de gevel). Naast en achter dit pand is in 2002 archeologisch onderzoek gedaan.

Dit is het einde van wandeling 2.

U kunt het Plein verlaten via de Korte Poten en via de Herengracht naar het Centraal Station gaan (650 m).

Meer informatie over de archeologie van Den Haag vindt u op onze website www.archeologie.denhaag.nl.

- 1 17 wandeling 1
- 18 32 wandeling 2

250 meter